



Revolution Studies

Volume 3, No. 6, Autumn & Winter 2025 (Serial 6)

The Impact of the Ashura Discourse on the Formation of Collective Identity and Justice-Oriented Movements in the Contemporary World: A Sociological Study Based on Shia Foundations

Mohammad Marefat¹

DOI: [10.22034/fademo.2025.547208.1145](https://doi.org/10.22034/fademo.2025.547208.1145)

Abstract: Many This study aims to examine the impact of the Ashura discourse on the formation of Shia collective identity and its role in inspiring justice-oriented movements in the contemporary world, employing an interdisciplinary approach combining sociology and theology. The main research question is: How does the Ashura discourse contribute to the reinforcement of Shia collective identity and the development of contemporary justice-oriented movements? The sub-questions focus on the Qur'anic and theological components, the relationship between Ziyarat Ashura and collective identity and social capital, and the interdisciplinary reinterpretation of Ashura in social action. The research adopts a descriptive-analytical methodology of the interdisciplinary type, integrating the analysis of religious texts, Ziyarat Ashura, and sociological sources. The findings indicate that Ashura, as a socio-religious discourse, consolidates key elements of collective identity, including justice-seeking, allegiance to the Imamate, and martyrdom, while the symbolic and ritual reproduction in Ziyarat Ashura generates symbolic and social capital. This capital plays a pivotal role in mobilizing and guiding both domestic and transnational justice-oriented movements, such as the Islamic Revolution in Iran, Hezbollah in Lebanon, and Shia movements in Iraq and Bahrain. The study concludes that an interdisciplinary rereading of Ashura, combining Qur'anic teachings and Ziyarat Ashura with sociological theories, provides a novel framework for analyzing collective identity and justice-oriented action, effectively elucidating the role of religion in contemporary social transformations.

Keywords: Ashura, Collective Identity, Justice-Oriented Action, Ziyarat Ashura, Sociology of Religion, Contemporary Movements, Shia Foundations.

1. Associate professor, Department of Theology and Islamic Studies, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. m.marefat@iau.ac.ir



تأثیر گفتمان عاشورا بر شکل‌گیری هویت جمعی و جنبش‌های عدالت‌خواهانه در جهان معاصر: مطالعه‌ای جامعه‌شناختی بر مبنای شیعی

محمد معرفت^۱

DOI: [10.22034/fademo.2025.547208.1145](https://doi.org/10.22034/fademo.2025.547208.1145)

چکیده: این پژوهش با هدف بررسی تأثیر گفتمان عاشورا بر شکل‌گیری هویت جمعی شیعی و الهام‌بخشی آن به جنبش‌های عدالت‌خواهانه در جهان معاصر، با رویکرد میان‌رشته‌ای جامعه‌شناسی-الهیات انجام شده است. پرسش اصلی پژوهش این است که «گفتمان عاشورا چگونه در تقویت هویت جمعی شیعی و تولید جنبش‌های عدالت‌خواهانه معاصر نقش دارد؟» و سؤالات فرعی آن به مؤلفه‌های قرآنی و الهیاتی، رابطه زیارت عاشورا با هویت جمعی و سرمایه اجتماعی و بازخوانی میان‌رشته‌ای عاشورا در کنش اجتماعی اختصاص دارد. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی و از نوع مطالعات میان‌رشته‌ای با تلفیق تحلیل متون دینی، زیارت عاشورا و منابع جامعه‌شناختی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که عاشورا به‌عنوان یک گفتمان دینی-اجتماعی، مؤلفه‌های هویت جمعی شامل عدالت‌خواهی، ولایت‌پذیری و شهادت‌طلبی را تثبیت کرده و با بازتولید نمادین و آیینی در زیارت عاشورا، سرمایه نمادین و اجتماعی ایجاد می‌کند. این سرمایه نمادین در بسیج و هدایت جنبش‌های عدالت‌خواهانه ملی و فراملی، از جمله انقلاب اسلامی ایران، حزب‌الله لبنان و جنبش‌های شیعی عراق و بحرین، نقش محوری داشته است. نتیجه‌گیری پژوهش نشان می‌دهد که بازخوانی میان‌رشته‌ای عاشورا، با تلفیق آموزه‌های قرآنی و زیارت عاشورا با نظریه‌های جامعه‌شناختی، الگویی نوین برای تحلیل هویت جمعی و عدالت‌خواهی ارائه می‌کند و نقش دین در تحولات اجتماعی معاصر را به‌طور مؤثر روشن می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: عاشورا، هویت جمعی، عدالت‌خواهی، زیارت عاشورا، جامعه‌شناسی دین، جنبش‌های معاصر، مبنای شیعی.

۱. دانشیار، گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

m.marefat@iau.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۴

دوفصلنامه انقلاب پژوهی | سال سوم، شماره ۶ | پاییز و زمستان ۱۴۰۴ | صفحات ۱۵۴-۱۲۷

<https://trs.ri-khomeini.ac.ir/>

مقدمه

حادثه عاشورا در سال ۶۱ هجری قمری، نقطه عطفی در تاریخ اسلام و تشیع به شمار می آید. قیام امام حسین^(ع) نه تنها به عنوان یک «رخداد تاریخی - سیاسی» علیه نظام سلطه امویان شناخته می شود، بلکه به مثابه یک «گفتمان دینی - اجتماعی» تأثیرگذار، در طول قرون متمادی بستر شکل گیری هویت جمعی شیعیان و الهام بخش جنبش های عدالت خواهانه در جهان اسلام بوده است (Ayoub, 1978, p. 151؛ مطهری، ۱۳۷۷، ج ۱۷، ص. ۱۳۸) در واقع، عاشورا را باید الگویی زنده دانست که فراتر از زمان و مکان تاریخی خویش، همچون یک نظام معنایی و گفتمانی در لایه های مختلف حیات دینی و اجتماعی شیعیان باز تولید شده است.

از منظر قرآنی، ریشه های گفتمان عاشورا را می توان در آموزه های بنیادین عدالت، مبارزه با ظلم و وفاداری به حق جستجو کرد. قرآن کریم در آیات متعددی بر «قیام برای عدالت» تأکید کرده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ: «ای کسانی که ایمان آورده اید! پیوسته و استوار بر عدالت باشید و در گواهی دادن، عدالت را محور قرار دهید» (نساء: ۱۳۵). این آموزه، به عنوان مبنای مشروعیت مقاومت در برابر ستم، با محتوای قیام امام حسین^(ع) همسو است. همچنین در آیه «وَلَا تَرْكُنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ»: «بر ظالمان تکیه ننمایید (به آن ها دل نبندید)، که موجب می شود آتش [غضب خدا] شما را فرا گیرد» (هود: ۱۱۳)، گرایش به ظالمان به شدت نکوهش شده است. این آیات، چهارچوب الهیاتی و اخلاقی کنش عاشورایی را شکل می دهند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۱، ص. ۵۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص. ۱۶۱). متن «زیارت عاشورا» که یکی از متون بنیادین در فرهنگ شیعی است، بازتابی روشن از گفتمان عاشورا را به تصویر می کشد. در این متن زیارتی، دو محور اساسی یعنی «تولی» (ولایت پذیری و پیوند ایمانی با اولیای حق) و «تبری» (ولایت گریزی و گسست ایمانی از دشمنان حق) برجسته شده است: «إِنِّي سَلَّمُ لِمَنْ سَلَمَ كُمْ وَ حَرَبٌ لِمَنْ حَارَبَكُمْ»: «من در صلح و آشتی ام با هر کس که با شما در صلح باشد و در جنگ و دشمنی ام با هر کس که با شما در جنگ باشد» (ابن قولویه، ۱۳۵۶، صص. ۱۷۷ - ۱۷۶). همین مضمون در واقع یک بیانیه هویتی برای شیعیان محسوب می شود که مرزهای هویت جمعی آنان را بر اساس وفاداری به ولایت الهی و نفی سلطه ظالمان ترسیم می کند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۸، ص. ۳۰۱).

از منظر نظریه های جامعه شناسی هویت، به ویژه رویکرد «دیگری سازی»، مفاهیم تولی و «تبری» نه تنها تعالیم اعتقادی، بلکه سازوکارهای نمادین باز تولید هویت جمعی شیعیان نیز

1. othering

به شمار می‌آیند. تولی بیانگر فرایند «هماندسازی مثبت» با گروه مرجع^۱ و تبری بازتابی از «مرزبندی هویتی» در برابر دیگری ستمگر و منحرف^۲ است. بدین‌سان، زیارت عاشورا به‌صورت آیینی و گفتمانی، هویت دینی شیعه را از طریق تقابل نمادین با «دیگری تاریخی» یعنی جبهه ظلم و انحراف، بازتولید می‌کند (Berger & Luckmann, 1966; Jenkins, 2008). بر اساس این تحلیل، «تبری» صرفاً به معنای انکار یا نفی دشمن نیست؛ بلکه فرایندی اجتماعی و معنایی است که به تثبیت مرزهای هویت ایمانی و اخلاقی می‌انجامد. به گونه‌ای که از طریق طرد «دیگری»^۳، خود مؤمن^۴ معنا و انسجام می‌یابد. این الگوی هویت‌سازی در سنت شیعی، مشابه با فرایند «تعریف خود از طریق غیر» در نظریه‌های معاصر هویت دینی است (Woodhead, 1991; Smith, 2011)؛ بنابراین زیارت عاشورا را می‌توان متنی دانست که در آن، ایمان و کنش اجتماعی در قالب دو گانه تولی و تبری، به منظومه‌ای از هویت‌سازی مقاومت‌محور تبدیل می‌شوند؛ هویتی که در برابر سلطه، ظلم و بی‌عدالتی تاریخی ایستادگی می‌کند.

همچنین از منظر جامعه‌شناسی دین، گفتمان عاشورا فرایندی از «هویت‌سازی جمعی» را رقم زده است. در ادبیات جامعه‌شناختی، هویت جمعی به معنای درک مشترک اعضای یک گروه از تعلق، پیوند و تفاوت خویش نسبت به دیگران تعریف می‌شود (Jenkins, 2008, P. 5). آیین‌ها و مناسک عاشورا - مانند عزاداری و زیارت - به‌مثابه یک «سرمایه نمادین» عمل می‌کنند که انسجام اجتماعی را تقویت کرده و مرزهای درون‌گروهی و برون‌گروهی را بازتولید می‌سازند (Durkheim, 1995, p. 422). بر همین اساس، واقعه کربلا توانسته است نه تنها در ساحت فردی، بلکه در سطح اجتماعی، یک «مایه جمعی شیعی شکل دهد که در طول تاریخ به صورت‌های متنوع بروز یافته است» (Hylén, 2025, p. 233).

یکی از مهم‌ترین ابعاد تأثیر گفتمان عاشورا، الهام‌بخشی به جنبش‌های عدالت‌خواهانه معاصر است. بر همین اساس، امام خمینی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ را پرتوی از عاشورا و انقلاب عظیم الهی برمی‌شمارد (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۷، ص. ۴۸۲). همچنین جنبش‌های مقاومت در لبنان، عراق و بحرین با تأکید بر الگوی شهادت‌طلبی و ایستادگی در برابر سلطه، عاشورا را به‌عنوان منبعی الهام‌بخش برای مبارزه با استبداد داخلی و استعمار خارجی معرفی

1. in-group identification
2. out-group differentiation
3. the other
4. the self

کرده‌اند (Nasr, 2003, p. 156; Armstrong, 2000, p. 104).

با توجه به این زمینه، پرسش اصلی این پژوهش چنین مطرح می‌شود:
گفتمان عاشورا چگونه در شکل‌دهی به هویت جمعی شیعه و الهام‌بخشی به جنبش‌های عدالت‌خواهانه معاصر نقش‌آفرین بوده است؟

در راستای این پرسش کلان، پرسش‌های فرعی زیر نیز پیگیری خواهند شد:

۱. مؤلفه‌های قرآنی و الهیاتی گفتمان عاشورا در شکل‌دهی به هویت جمعی شیعه کدام‌اند؟

۲. چه نسبتی میان زیارت عاشورا و مفاهیم جامعه‌شناختی «هویت جمعی» و «سرمایه اجتماعی» وجود دارد؟

۳. جنبش‌های معاصر عدالت‌خواهانه چگونه از گفتمان عاشورا الهام گرفته‌اند؟

۴. چه فوایدی در بازخوانی جامعه‌شناختی - الهیاتی عاشورا می‌توان برای تبیین کنش اجتماعی معاصر ارائه کرد؟

اهمیت پژوهش حاضر در آن است که با رویکرد میان‌رشته‌ای و بهره‌گیری از متون الهیاتی شیعی، نشان دهد چگونه عاشورا نه یک حادثه منفرد تاریخی، بلکه یک گفتمان پویا و زنده است که در بستر زمان، به تولید معنا، هویت و مقاومت اجتماعی پرداخته است.

۱. پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهش در حوزه گفتمان عاشورا نشان می‌دهد که این موضوع از زوایای مختلف تاریخی، الهیاتی، عرفانی، جامعه‌شناختی و سیاسی مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. با این حال، کمتر مطالعه‌ای به صورت میان‌رشته‌ای پیوند الهیات شیعی (قرآن و متون الهیاتی) با نظریه‌های جامعه‌شناسی هویت و جنبش‌های عدالت‌خواهانه پرداخته است. در این بخش، پیشینه پژوهش در چند حوزه اصلی بررسی می‌شود:

۱-۱. پژوهش‌های الهیاتی و تفسیری

بخش مهمی از مطالعات عاشورا به تبیین الهیاتی و تفسیری این واقعه اختصاص دارد. اندیشمندانی مانند طباطبایی در *المیزان* ضمن تفسیر آیاتی همچون «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيُقَاسُوا بِالْقِسْطِ»: «ما پیامبران خود را با دلایل روشن فرستادیم و با آن‌ها کتاب [آسمانی] و میزان [شناسایی حق از باطل و قوانین عادلانه] نازل کردیم تا مردم به عدالت قیام کنند» (حدید: ۲۵) و «مَا لَكُمْ لَا تَقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ»: «چرا در راه خدا و در راه مردان، زنان و کودکانی که [به دست ستمگران]

تضعیف شده‌اند، پیکار نمی‌کنید» (نساء: ۷۵)، پیوند میان آموزه‌های قرآنی و وظیفه انسان در دفاع از مظلومان و مقابله با ظلم را تبیین کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص. ۴۱۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۳، ص. ۳۷۰). در همین راستا، مطهری با تأکید بر نقش «اصلاح امت» در نهضت عاشورا، آن را استمرار رسالت قرآنی پیامبران در اقامه عدالت معرفی می‌کند (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۱۷، ص. ۱۵۱).

در حوزه متون زیارتی، زیارت عاشورا یکی از اصلی‌ترین متون الهیاتی مورد توجه محققان است. پژوهش‌های محمد تقی جعفری در امام حسین^(ع) شهید فرهنگ پیشرو انسانیت و جواد آملی در حماسه و عرفان بر کارکرد معرفتی و هویتی این متن تأکید دارند و آن را منبعی برای بازتولید «ولایت‌پذیری» و «تبری از ظلم» در فرهنگ شیعی می‌دانند. همچنین ابن قولویه در کامل الزیارات با نقل زیارت عاشورا، جایگاه آن را در ساخت معنوی و عبادی شیعه تبیین کرده است (ابن قولویه، ۱۳۵۶، صص. ۱۷۹-۱۷۴).

۲-۱. پژوهش‌های تاریخی و سیاسی

از منظر تاریخی، واقعه عاشورا همواره در کانون پژوهش‌های شیعی و اسلامی بوده است. رسول جعفریان در کتاب تأملی در نهضت عاشورا با بررسی زمینه‌های سیاسی - اجتماعی کربلا، عاشورا را واکنشی به بحران مشروعیت و انحراف از سنت نبوی معرفی می‌کند (جعفریان، ۱۳۸۸، ص. ۴۷). در کتاب تحلیل واقعه عاشورا نیز با رویکردی کلان، این واقعه به منزله نقطه عطفی در سیر تحول تاریخ اسلام تبیین شده و پیامدهای پایدار آن بر شکل‌گیری و تداوم فرهنگ سیاسی مسلمانان بررسی شده است (مطهری، ۱۳۹۵، ص. ۳۹).

در حوزه جنبش‌های سیاسی معاصر، آثار متعددی عاشورا را به عنوان منبع الهام جنبش‌های آزادی‌بخش معرفی کرده‌اند. پژوهشگران خارجی همچون حامد الگار نیز در تحلیل انقلاب اسلامی، عنصر «شهادت‌طلبی» برگرفته از کربلا را یکی از عوامل کلیدی بسیج مردمی دانسته‌اند (Algar, 1981, p. 45).

۳-۱. پژوهش‌های جامعه‌شناختی و میان‌رشته‌ای

از دهه ۱۹۷۰ به بعد، مطالعات جامعه‌شناختی پیرامون واقعه عاشورا و آیین‌های عزاداری محرم گسترش یافته است. یکی از مهم‌ترین آثار در این زمینه، پژوهش محمود ایوب است که به تحلیل ابعاد آیینی و معنوی عاشورا در تشیع امامی می‌پردازد. وی عاشورا را منبعی برای «رنج رستگاری‌بخش» معرفی می‌کند که هویت شیعی را از طریق مناسک عزاداری بازتولید می‌کند

(Ayoub, 1978, p. 166).

در همین راستا، حمید دباشی در کتاب خود تشیع را دینی اعتراضی معرفی می‌کند که گفتمان عاشورا در مرکز آن قرار دارد و زمینه‌های مقاومت در برابر سلطه سیاسی را فراهم می‌سازد (Dabashi, 2011, p. 77). از منظر جامعه‌شناسی کلاسیک نیز می‌توان عاشورا را با نظریه دورکیم در باب «مناسک جمعی» پیوند زد. دورکیم آیین‌های دینی را بستر تقویت انسجام اجتماعی می‌داند (Durkheim, 1995, p. 421) و این تحلیل به‌طور مستقیم بر مراسم عزاداری عاشورا منطبق است.

۱-۴. خلأ پژوهشی و وجه تمایز مقاله

با وجود پژوهش‌های ارزشمند در زمینه‌های الهیاتی، تاریخی و جامعه‌شناختی عاشورا، هنوز جای خالی مطالعاتی میان‌رشته‌ای که به پیوند آموزه‌های قرآنی و زیارت عاشورا با نظریه‌های جامعه‌شناسی هویت جمعی بپردازند، محسوس است. بیشتر آثار داخلی، عاشورا را یا در سطح الهیاتی (مطهری، ۱۳۷۷؛ جوادی آملی، ۱۳۹۴) یا در سطح سیاسی - تاریخی (جعفریان، ۱۳۸۸) بررسی کرده‌اند؛ درحالی‌که پژوهش حاضر با تلفیق هرمنوتیک متون دینی و نظریه‌های جامعه‌شناختی، می‌کوشد الگویی جامع برای تبیین تأثیر گفتمان عاشورا بر جنبش‌های عدالت‌خواهانه معاصر ارائه کند.

۲. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش میان‌رشته‌ای با هدف بررسی تأثیر گفتمان عاشورا بر شکل‌گیری هویت جمعی و جنبش‌های عدالت‌خواهانه، در پیوند میان الهیات شیعی و جامعه‌شناسی دین طراحی شده است. با توجه به ماهیت مفهومی موضوع و تمرکز بر تحلیل معانی دینی در بستر اجتماعی، از روش کیفی - تفسیری بهره گرفته شده است؛ روشی که امکان فهم عمیق متون دینی و تبیین کارکرد اجتماعی آن‌ها را فراهم می‌سازد (Denzin & Lincoln, 2011, p. 6).

۱-۲. رویکرد پژوهش

رویکرد میان‌رشته‌ای این پژوهش بر دو محور اساسی استوار است: نخست تکیه بر متون الهیاتی - قرآنی؛ و دوم بهره‌گیری از نظریه‌های جامعه‌شناسی دین و هویت جمعی. برای تفسیر و فهم گزاره‌های دینی از هرمنوتیک متون دینی (خاتمی، ۱۴۰۱) استفاده شده و برای

تحلیل کارکرد اجتماعی گفتمان، از تحلیل گفتمان جامعه‌شناختی بهره گرفته شده است (Fairclough, 1995, p. 2).

۲-۲. نوع و روش تحقیق

از نظر هدف، پژوهش کاربردی - توسعه‌ای است و چهارچوبی نظری برای تبیین پیوند میان گفتمان عاشورا و جنبش‌های عدالت‌خواهانه ارائه می‌دهد. روش تحقیق کیفی - اسنادی است و داده‌ها از طریق مطالعه متون تفسیری، روایی، تاریخی و زیارتی گردآوری شده‌اند (Creswell & Poth, 2018, p. 90).

۲-۳. جامعه و نمونه پژوهش

جامعه پژوهش شامل متون دینی همچون قرآن کریم، نهج‌البلاغه، زیارت عاشورا و آثار محدثان بزرگ شیعی همچون کامل‌الزیارات و بحارالانوار و منابع جامعه‌شناختی مرتبط با هویت جمعی و دین (Jenkins, 2008; Durkheim, 1995) است. به دلیل ماهیت کیفی پژوهش، انتخاب داده‌ها به صورت نمونه‌گیری هدفمند انجام شده است (Patton, 2002, p. 230).

۲-۴. ابزار گردآوری داده‌ها

ابزار اصلی گردآوری داده‌ها عبارتند از: ۱. کتابخانه‌ای: مطالعه منابع اصلی و ثانویه (تفاسیر قرآن، متون حدیثی و متون جامعه‌شناسی)؛ ۲. اسنادی - تاریخی: بررسی رخدادهای معاصر که با الهام از گفتمان عاشورا شکل گرفته‌اند؛ مانند انقلاب اسلامی ایران و جنبش‌های مقاومت در لبنان و عراق؛ ۳. تحلیل متون زیارتی: تمرکز ویژه بر زیارت عاشورا به عنوان متن محوری در بازتولید هویت عاشورایی.

۱۳۴

۲-۵. روش تحلیل داده‌ها

در پژوهش‌های کیفی - مثل پژوهش حاضر که برای تحلیل داده‌ها از تحلیل مضمون در چهارچوب گفتمان بهره گرفته شده است - داده‌ها معمولاً به صورت متون (آیات، احادیث، متون جامعه‌شناختی و...) هستند و باید از درون این داده‌های متنی، مفاهیم و الگوها استخراج شوند. این کار از طریق فرایند کدگذاری انجام می‌شود. کدگذاری، یعنی تبدیل داده‌های خام (مثل متن زیارت عاشورا یا یک آیه قرآن) به واحدهای معنایی کوچک‌تر به نام «کد»

1. coding process

و سپس سازمان‌دهی و دسته‌بندی آن‌ها برای یافتن مضامین اصلی پژوهش؛ از این رو، در این پژوهش، داده‌ها در سه مرحله کدگذاری شدند:

۱. کدگذاری باز: استخراج مفاهیم اولیه از متون قرآنی و زیارت عاشورا، از جمله عدالت‌خواهی، شهادت، ولایت‌پذیری، صبر و ایثار؛

۲. کدگذاری محوری: برقراری ارتباط میان مفاهیم استخراج‌شده و نظریه‌های جامعه‌شناسی دین، هویت جمعی و سرمایه نمادین؛

۳. کدگذاری انتخابی: تدوین و صورت‌بندی الگوی نهایی تأثیر گفتمان عاشورا بر هویت جمعی و جنبش‌های عدالت‌خواهانه.

این روش با تحلیل گفتمان انتقادی (Van Dijk, 1998, p. 18) غنی‌تر شده است که به بررسی چگونگی بازتولید قدرت و مقاومت در سطح اجتماعی می‌پردازد.

۶-۲. اعتبار و روایی

برای افزایش اعتبار پژوهش، از روش مثلث‌سازی داده‌ها استفاده شده است؛ بدین معنا که داده‌ها از سه منبع اصلی (قرآن و متون الهیاتی، متون تاریخی و نظریه‌های جامعه‌شناختی) گردآوری و سپس با یکدیگر مقایسه و هم‌سنجی شده‌اند (Flick, 2004, p. 178). همچنین تلاش شده تا با استفاده از منابع معتبر و اصیل، از سوگیری احتمالی در تحلیل جلوگیری شود. در جمع‌بندی مباحث روش‌شناختی می‌توان گفت که این پژوهش بر رویکردی تلفیقی استوار است که عناصر «هرمنوتیک متون دینی» و «تحلیل گفتمان جامعه‌شناختی» را در کنار یکدیگر به کار می‌گیرد. این روش‌شناسی ترکیبی، امکان تفسیر آموزه‌های الهیاتی عاشورا را در پرتو مفاهیم اجتماعی - مدرن، همچون هویت جمعی و عدالت‌خواهی، فراهم می‌سازد و زمینه پیوند میان تحلیل‌های دینی و تبیین‌های جامعه‌شناختی را مهیا می‌کند.

۱۳۵

۳. مبانی نظری و مفهومی پژوهش

1. open coding
2. axial coding
3. selective coding

محمد معرفت: تأثیر گفتمان عاشورا بر شکل‌گیری هویت جمعی و جنبش‌های عدالت‌خواهانه در ...

پژوهش حاضر «گفتمان عاشورا» را نه صرفاً یک رخداد تاریخی یا آموزه دینی، بلکه یک نظام معنایی و اجتماعی زنده می‌داند که در بازتولید فرهنگی و آیینی شیعه، نقش هویت‌ساز و عدالت‌خواهانه دارد. مبانی پژوهش در دو سطح تبیین می‌شود: سطح مفهومی، شامل مفاهیم کلیدی همچون گفتمان عاشورا، تولی و تبری، هویت جمعی و سرمایه نمادین؛ و سطح نظری، شامل چهارچوب‌های جامعه‌شناختی بازتولید هویت دینی و سرمایه اجتماعی.

۱-۳. مبانی مفهومی

۱-۱-۳. گفتمان عاشورا

گفتمان عاشورا به عنوان مجموعه‌ای از معانی، نمادها و ارزش‌های الهی و اخلاقی است که از واقعه کربلا منشأ گرفته و در متون دینی، آیین‌های مذهبی و حافظه جمعی شیعیان استمرار یافته است. این گفتمان، علاوه بر تفسیر تاریخی حادثه کربلا، سازنده نوعی نظام معنایی برای مقاومت، عدالت‌خواهی و وفاداری به حق است (Ayoub, 1978؛ مطهری، ۱۳۷۷، ج ۱۷، ص. ۲۶). عاشورا در این معنا نه فقط «رویداد»، بلکه «روایت زنده»‌ای است که کنش جمعی شیعیان را در طول تاریخ جهت‌دهی می‌کند.

۲-۱-۳. تولی و تبری

در زیارت عاشورا، دو مفهوم بنیادین تولی و تبری محور اصلی نظام هویتی شیعی را شکل می‌دهند. تولی، به معنای پیوند ایمانی و اخلاقی با اولیای الهی و تبری، به معنای مرزبندی و گسست از جبهه ظلم و باطل است. این دو گانه، در سطح اجتماعی به معنای «درون‌گروه‌سازی» و «دیگری‌سازی» عمل می‌کند و از این طریق، مرزهای هویت جمعی شیعه را تثبیت می‌نماید.

۱۳۶

۳-۱-۳. هویت جمعی

در ادبیات جامعه‌شناسی، هویت جمعی^۱ به آگاهی مشترک افراد یک گروه از تعلق و تمایز خویش نسبت به دیگر گروه‌ها گفته می‌شود (Jenkins, 2008, p.5). این هویت، از طریق نمادها، آیین‌ها و روایت‌های مشترک تداوم می‌یابد. در گفتمان عاشورا، مناسک عزاداری، زیارت و بازخوانی مستمر واقعه کربلا، ابزارهای آیینی بازتولید این هویت محسوب می‌شوند. این فرایند به تعبیر دورکیم، نوعی «هم‌بستگی آیینی» است که انسجام درون‌گروهی را تقویت

1. collective identity

می کند (Durkheim, 1995, p. 422).

۴-۱-۳. سرمایه نمادین و اجتماعی

بورديو (۱۹۸۶) سرمایه نمادین را مجموعه‌ای از اعتبار، منزلت و مشروعیت فرهنگی می‌داند که از طریق باورهای مشترک و نمادهای مقدس شکل می‌گیرد. در فرهنگ شیعی، عاشورا و آیین‌های مرتبط با آن، سرچشمه‌ای غنی از سرمایه نمادین هستند که در قالب مناسک دینی و اجتماعات مذهبی، همبستگی، اعتماد و کنش جمعی را تولید می‌کنند. این سرمایه نمادین، در سطح اجتماعی به «سرمایه اجتماعی» تبدیل می‌شود و شبکه‌ای از پیوندهای ایمانی و اخلاقی میان مؤمنان ایجاد می‌کند (Putnam, 2000).

۲-۳. مبانی نظری

۱-۲-۳. نظریه دیگری‌سازی

در نظریه‌های معاصر هویت دینی، «دیگری‌سازی» به فرایندی اطلاق می‌شود که گروه‌ها از طریق تمایزگذاری خود از دیگری، هویت خویش را تعریف و تثبیت می‌کنند (Woodhead, 2011; Smith, 1991). در چهارچوب گفت‌وگو عاشورا، مفهوم تبری مصداق بارز این فرایند است؛ زیرا از رهگذر مرزبندی میان «حق» و «باطل»، «شیعه» و «غیر شیعه»، نوعی خودآگاهی جمعی و انسجام ایمانی شکل می‌گیرد. بدین ترتیب، زیارت عاشورا را می‌توان متنی دانست که از رهگذر دیگری‌سازی، هویت مقاومتی شیعه را در برابر سلطه و انحراف بازتولید می‌کند.

۲-۲-۳. نظریه هویت جمعی و کنش آیینی

نظریه پردازانی چون آلبرتو ملوچی و ریچارد جنکینز معتقدند هویت جمعی از طریق «کنش نمادین» و «تجربه مشترک آیینی» ساخته و حفظ می‌شود (Jenkins, 2008; Melucci, 1995, pp. 41-63). مناسک عاشورا، با ایجاد تجربه مشترک عاطفی و معنوی، هویت دینی را از سطح فردی به سطح جمعی ارتقا می‌دهند. بدین سان، آیین‌های عاشورا همچون عزاداری، سینه‌زنی و قرائت زیارت عاشورا، نقش سازوکارهای نمادین تولید و بازتولید هویت شیعی را ایفا می‌کنند.

۳-۲-۳. نظریه سرمایه نمادین بورديو

بر اساس دیدگاه بوردیو، هر کنش اجتماعی در میدان نمادین جامعه، متکی بر نوعی سرمایه است که می‌تواند اقتصادی، فرهنگی یا نمادین باشد (Bourdieu, 1986). عاشورا و آیین‌های مرتبط با آن، با ایجاد سرمایه نمادین (مشروعیت دینی و منزلت اجتماعی)، کنش‌های جمعی شیعی را در میدان سیاست و مقاومت مشروعیت می‌بخشند. از این منظر، گفتمان عاشورا به‌عنوان «میدانی نمادین» قابل تفسیر است که در آن، ارزش‌ها و نمادهای دینی به منبعی برای قدرت فرهنگی و اجتماعی بدل می‌شوند.

۴-۲-۳. نظریه کارکرد دینی در جامعه (دورکیم)

دورکیم در کتاب *صور بنیانی حیات دینی*، دین را سازوکاری برای ایجاد انسجام اجتماعی می‌داند (Durkheim, 1995). در پرتو این نظریه، عاشورا را می‌توان به‌مثابه یک نظام آیینی دانست که از طریق شعائر جمعی، احساس همبستگی و وحدت اجتماعی میان پیروان مکتب اهل بیت^(ع) ایجاد می‌کند و بدین‌وسیله کارکردی حیاتی در حفظ انسجام و تداوم فرهنگی جامعه شیعی دارد.

۳-۳-۳. چهارچوب تلفیقی پژوهش

با تلفیق مبانی الهیاتی (تولی و تبری، عدالت‌خواهی و وفاداری به حق) با نظریه‌های جامعه‌شناختی (دیگرسازی، هویت جمعی و سرمایه نمادین)، چهارچوب نظری پژوهش حاضر بر این فرض استوار است که

۱. گفتمان عاشورا از طریق دوگانه تولی و تبری، مرزهای هویت شیعی را ترسیم می‌کند.

۲. آیین‌های عاشورایی، سرمایه نمادینی تولید می‌کنند که به انسجام اجتماعی و بسیج جمعی می‌انجامد.

۳. این سرمایه نمادین در جنبش‌های عدالت‌خواهانه معاصر بازتولید شده و به کنش اجتماعی معنا و مشروعیت می‌بخشد. براین‌اساس، گفتمان عاشورا نه صرفاً یک روایت تاریخی، بلکه نظامی زنده از تولید معنا، هویت و مقاومت است که از بستر الهیات شیعی به حوزه کنش اجتماعی و سیاسی تسری می‌یابد.

۴. نوآوری پژوهش

نوآوری اصلی این پژوهش در تحلیل جامعه‌شناختی مضامین زیارت عاشورا بر پایه مفهوم سرمایه نمادین است؛ بدین معنا که برای نخستین بار، زیارت عاشورا نه تنها به عنوان یک متن زیارتی و آیینی، بلکه به مثابه منبعی نمادین برای بازتولید هویت جمعی و عدالت‌خواهی شیعی تحلیل شده است.

بسیاری از پژوهش‌های گذشته در تحلیل واقعه عاشورا و پیامدهای آن، یا صرفاً رویکرد جامعه‌شناختی داشته‌اند (جمشیدیها و قبادی، ۱۳۸۶، صص. ۶۰-۳۷)، یا در حوزه الهیات و کلام شیعی متمرکز بوده‌اند (مطهری، ۱۳۷۷؛ جعفریان، ۱۳۸۸). اگرچه در تحقیقات قبلی به نقش عاشورا در هویت‌سازی دینی اشاره شده است (Dabashi, 2011; Nasr, 2006)؛ با این حال، کمتر پژوهشی به طور مشخص پیوند میان «هویت جمعی شیعی» و «گفتمان عدالت‌خواهی» را بر اساس مضامین زیارت عاشورا و آیات قرآنی همچون «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ»: «به یقین خداوند به عدالت [فردی و اجتماعی] فرمان می‌دهد» (نحل: ۹۰) تحلیل کرده است.

این مقاله با بهره‌گیری از نظریه سرمایه نمادین و «کنش ارتباطی» در شکل‌دهی جنبش‌ها (Bourdieu, 1991; Habermas, 1984) و رهیافت جامعه‌شناسی دین، کوشیده است تا نشان دهد چگونه گفتمان عاشورا توانسته است در طول زمان به منبعی مشروع برای کنش جمعی، مقاومت و مطالبه عدالت در جوامع معاصر تبدیل شود. این پژوهش با استناد به نمونه‌های تاریخی و اجتماعی، نشان می‌دهد که آموزه‌های عاشورا می‌تواند الهام‌بخش جنبش‌های عدالت‌خواهانه در خارج از جهان اسلام نیز باشند؛ برای مثال، الهام‌گیری متفکرانی چون مهاتما گاندی و محمدعلی جناح از نهضت حسینی (هاشمی‌نژاد، ۱۳۸۲، ص. ۲۸۹؛ Arjomand, 1984) نمونه‌ای از بازتاب جهانی این گفتمان است.

از این منظر، نوآوری مقاله در سه سطح تبیین می‌شود:

۱. **نوآوری نظری:** بازتعریف گفتمان عاشورا به مثابه سرمایه نمادینی که توان بسیج اجتماعی و هویت‌سازی جمعی را داراست؛
 ۲. **نوآوری متنی:** تحلیل جامعه‌شناختی مضامین کلیدی زیارت عاشورا (همچون عدالت‌خواهی، وفاداری، ولایت‌پذیری و براءت) در ارتباط با نظریه‌های کنش جمعی و ارتباطی؛
 ۳. **نوآوری روش‌شناختی:** به کارگیری رهیافت تلفیقی میان تفسیر موضوعی قرآن و تحلیل گفتمان جامعه‌شناختی برای فهم کارکرد اجتماعی متون دینی.
- این تمرکز جدید، وجه تمایز مقاله را نسبت به پژوهش‌های پیشین مشخص می‌سازد و زمینه

گسترش مطالعات میان‌رشته‌ای در حوزه «دین، هویت و عدالت اجتماعی» را فراهم می‌کند.

۵. یافته‌های پژوهش

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که گفتمان عاشورا، به‌مثابه یک «گفتمان دینی-اجتماعی»، در شکل‌دهی به هویت جمعی شیعیان و جهت‌دهی به جنبش‌های عدالت‌خواهانه معاصر از طریق ابعاد گوناگون زیر نقش‌آفرینی کرده است:

۱-۵. عاشورا به‌مثابه بستر هویت‌سازی جمعی

تحلیل داده‌های متنی و تاریخی نشان می‌دهد که واقعه عاشورا و بازتولید آن در متون زیارتی، به‌ویژه زیارت عاشورا، بستری هویتی برای شیعیان فراهم ساخته است. در این متون، نسبت «دوستی با اهل‌بیت^(ع)» و «برائت از دشمنان» به‌عنوان شاخص‌های اصلی تمایز هویتی معرفی شده‌اند (ابن قولویه، ۱۳۵۶، صص. ۱۷۷-۱۷۶). این گزاره دوگانه هویتی (دوستی/دشمنی) نوعی «خط‌کشی اجتماعی» ایجاد کرده که بر اساس آن، جامعه شیعی در طول تاریخ توانسته مرزهای هویتی خود را حفظ کند (Madelung, 1997؛ مطهری، ۱۳۷۷، ج ۲، ص. ۱۷۱).

چنین رویکردی ریشه در آموزه‌های قرآنی دارد؛ چنان‌که خطاب به امت می‌فرماید: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا»: «همگی به ریسمان خدا (قرآن و اسلام) و هرگونه وسیله ارتباط دیگر (چنگ زنید و پراکنده نشوید)» (آل‌عمران: ۱۰۳) و نیز می‌فرماید: «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا»: «سرپرست و رهبر شما تنها خداست و پیامبر او و آن‌ها که ایمان آورده‌اند» (مائده: ۵۵)؛ بدین‌سان، فرهنگ عاشورا و متون زیارتی بازتابی از دو مؤلفه قرآنی انسجام جمعی (اعتصام به حبل‌الله) و تعیین مرزبندی هویتی بر پایه ولایت و ایمان هستند.

۱۴۰

از منظر جامعه‌شناسی دین، این کارکرد عاشورا مشابه فرایندی است که دورکیم آن را «مقدس‌سازی جمعی» می‌نامد؛ یعنی اجتماع دینی با یادآوری و بازآفرینی رخدادهای محوری، هویت خود را تقویت می‌کند (Durkheim, 1995). عاشورا دقیقاً چنین نقشی را در میان شیعیان ایفا کرده و هویت جمعی آنان را بر مبنای عدالت‌خواهی و حق‌طلبی شکل داده است. این یافته به سؤال فرعی نخست پژوهش پاسخ می‌دهد؛ زیرا مؤلفه‌های قرآنی و الهیاتی گفتمان عاشورا در هویت‌سازی جمعی (اعتصام، ولایت و مرزبندی ایمانی) را روشن می‌سازد.

۲-۵. عاشورا به‌مثابه «سرمایه نمادین» جنبش‌های معاصر

یافته دیگر پژوهش نشان می‌دهد که عاشورا نه صرفاً به‌عنوان یک خاطره تاریخی، بلکه به‌مثابه سرمایه نمادین (Bourdieu, 1991, p.53) عمل کرده است. استفاده از نمادهایی همچون پرچم‌های عاشورایی، آیین‌های عزاداری و شعارهای «یا لثاراتِ الحُسین»، «لَبَّيْكَ يَا حُسَيْن» و «كُلُّ يَوْمٍ عَاشُورَاءُ وَ كُلُّ أَرْضٍ كَرْبَلَاءُ»، در عمل به ابزارهای بسیج اجتماعی و تقویت روحیه مقاومت تبدیل شده‌اند (Dabashi, 2011). این سرمایه نمادین، در سطح جهانی و فراملی (ایران، بحرین، پاکستان، عراق، لبنان و نیجریه) کارکرد پیدا کرده است.

برای نمونه، در نیجریه، جنبش اسلامی به رهبری شیخ ابراهیم زکراکی، از مراسم عاشورا به‌عنوان نماد مبارزه با بی‌عدالتی دولت و استعمار استفاده کرده است (Pierret, 2015). این امر نشان می‌دهد که گفتمان عاشورا قابلیت جهانی شدن دارد و فراتر از مرزهای فرهنگی و جغرافیایی عمل می‌کند.

این یافته - که مرتبط با سؤال فرعی دوم است - نسبت میان زیارت عاشورا و مفاهیم جامعه‌شناختی هویت جمعی و سرمایه اجتماعی را تبیین می‌کند و نشان می‌دهد چگونه مضامین زیارتی، سرمایه نمادین را در بستر کنش جمعی تولید می‌کنند.

۳-۵. عاشورا و تولید گفتمان عدالت‌خواهی

یافته‌ها نشان می‌دهد که یکی از مهم‌ترین کارکردهای گفتمان عاشورا، تولید و بازتولید گفتمان عدالت‌خواهی در جوامع اسلامی است. آموزه‌های قرآنی همچون آیه «كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ» در کنار مضامین زیارت عاشورا که ظلم‌ستیزی و حق‌مداری را برجسته می‌کند (ابن قولویه، ۱۳۵۶، صص. ۱۷۹-۱۷۴)، زمینه‌ای فراهم ساخته تا عاشورا به‌عنوان یک «منبع الهیاتی - اجتماعی» برای مقاومت در برابر ظلم مورد استفاده قرار گیرد (Sachedina, 1981؛ جعفری، ۱۳۹۰، ص. ۱۴).

۱۴۱

بررسی موردی نشان می‌دهد که انقلاب اسلامی ایران بارزترین مصداق تاریخی بازتولید این گفتمان است. امام خمینی بارها بر پیوند میان عاشورا و ضرورت قیام علیه طاغوت تأکید داشت (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۳، ص. ۳۲۷). در لبنان نیز جنبش حزب‌الله از عاشورا به‌عنوان مبنای مقاومت علیه اشغال اسرائیل بهره گرفت (Norton, 2007). در عراق، پس از سقوط صدام، مراسم عاشورا بُعدی آشکارا سیاسی یافت و به بستری برای بسیج اجتماعی شیعیان بدل شد (Cole & Keddie, 1986). این یافته به سؤال فرعی سوم پژوهش پاسخ می‌دهد و نشان می‌دهد که چگونه جنبش‌های معاصر عدالت‌خواهانه از گفتمان عاشورا الهام گرفته و آن را به کنش اجتماعی بدل کرده‌اند.

۴-۵. بازتفسیر عاشورا در مواجهه با بحران معنای مدرن

محمد معرفت: تأثیر گفتمان عاشورا بر شکل‌گیری هویت جمعی و جنبش‌های عدالت‌خواهانه در ...

یکی از یافته‌های مهم این پژوهش، نقش گفتمان عاشورا در پاسخ به بحران معنای زندگی در جهان مدرن است. آموزه‌هایی همچون دعای «اللَّهُمَّ اجْعَلْ مَحْيَايَ مَحْيَا مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ وَ مَمَاتِي مَمَاتِ مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ»: «خدایا! زندگی مرا زندگی محمد و خاندان محمد قرار ده و مرگ مرا مرگ محمد و خاندان محمد» (ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص. ۱۷۸) نشان می‌دهد که قیام امام حسین^(ع) صرفاً جنبشی سیاسی نبوده، بلکه تلاشی برای رهایی انسان از بحران معنا و بازگشت به زیست قدسی است. در این نگاه، انسان از خداوند می‌خواهد تا سبک زندگی و کیفیت مرگ او بر مدار پیامبر^(ص) و اهل بیت^(ع) سامان یابد؛ به گونه‌ای که معنا، هدف و انجام زندگی او در پیوندی وجودی با الگوی نبوی و علوی شکل گیرد.

همچنین آموزه‌هایی نظیر «أَشْهَدُ أَنْكَ قَدْ أَقَمْتَ الصَّلَاةَ وَ آتَيْتَ الزَّكَاةَ وَ أَمَرْتَ بِالْمَعْرُوفِ وَ نَهَيْتَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ جَاهَدْتَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ حَتَّى أَتَاكَ الْيَقِينُ»: «گواهی می‌دهم که تو نماز را برپا داشتی و زکات را پرداختی و به کار نیک فرمان دادی و از کار زشت بازداشتی و در راه خدا جهاد کردی تا آنگاه که مرگ برایت فرارسید» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص. ۵۷۸) نشان می‌دهد هدف امام حسین^(ع) برپایی مناسک ظاهری نبود؛ بلکه احیای معنای دین و بازگرداندن انسان به مسیر بندگی خدا بود.

این مضامین در جامعه‌شناسی معاصر نیز اهمیت دارد؛ زیرا هویت جمعی معاصر در مواجهه با بحران معنا و بی‌عدالتی، از عاشورا به‌عنوان الگویی رهایی‌بخش الهام می‌گیرد (Berger, 1990؛ عارفی، ۱۴۰۲، صص. ۴۰ - ۲۳).

یافته‌ها همچنین آشکار می‌سازد که گفتمان عاشورا نوعی پیوند ارگانیک میان دین‌داری و کنش اجتماعی برقرار کرده است. آموزه‌های قرآنی درباره جهاد (بقره: ۱۹۰؛ توبه: ۴۱) و صبر (بقره: ۲۵۰؛ آل عمران: ۱۴۶) در زیارت عاشورا بازتاب یافته و سبب شده‌اند دین‌داری شیعی در قالب «کنش اجتماعی - سیاسی» تبلور یابد. برای نمونه، در نقلی از زیارت عاشورا آمده است: «السَّلَامُ عَلَيْكَ وَ عَلَى الْأَزْوَاجِ الَّتِي حَلَّتْ بِفِنَائِكَ وَ أَنَاخَتْ بِسَاحَتِكَ وَ جَاهَدَتْ فِي اللَّهِ مَعَكَ وَ شَرَّتْ نَفْسَهَا ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ فِيكَ»: «سلام بر تو و بر روان‌هایی که در حریم تو فرود آمدند و در میدان تو آرام گرفتند و در راه خدا همراهت جهاد کردند و جان خویش را در طلب خشنودی خدا در رکاب تو بذل نمودند» (ابن طاووس، ۱۴۰۹، ج ۲، ص. ۵۷۱). در این چهارچوب، آیین‌های عزاداری صرفاً جنبه آیینی ندارند؛ بلکه به‌مثابه نوعی کنش جمعی عمل می‌کنند که واجد ظرفیت‌های سیاسی نیز هستند (Aghaie, 2005).

این یافته، به سؤال فرعی چهارم پاسخ می‌دهد؛ زیرا فواید بازخوانی جامعه‌شناختی - الهیاتی

عاشورا برای تبیین کنش اجتماعی معاصر (از جمله معنا بخشی، مقاومت اخلاقی و جهت دهی ارزشی) را نشان می دهد.

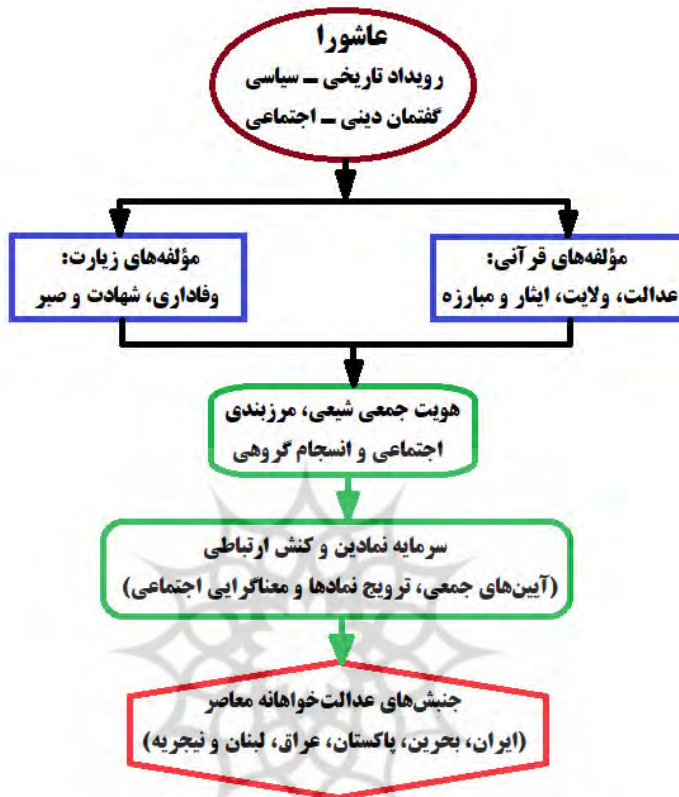
در جمع بندی یافته های پژوهش می توان گفت عاشورا صرفاً یک واقعه تاریخی نیست؛ بلکه یک «گفتمان زنده» است که در بستر الهیات شیعی و آموزه های قرآنی، همچنان در شکل دهی هویت جمعی و تولید جنبش های عدالت خواهانه در جهان معاصر نقش ایفا می کند.

جدول ۱. مقایسه مفهومی یافته های پژوهش

محور یافته	مؤلفه های قرآنی	مؤلفه های زیارت	مفهوم جامعه شناختی	نمونه کاربردی در جنبش های عدالت خواهانه
هویت جمعی شیعی	«وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل عمران: ۱۰۳)	«إِنِّي سَلَّمُ لِمَنْ سَأَلَكَمُمْ وَحَزَبٍ لِمَنْ حَارَبَكُمْ» (ابن قولویه، ۱۳۵۶، صص. ۱۷۷-۱۷۶)	هویت جمعی و مرزبندی اجتماعی (Durkheim, 1995)	تثبیت جامعه شیعی و انسجام گروهی در ایران و عراق
عدالت خواهی	«كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ» (نساء: ۱۳۵)	دعوت به ظلم ستیزی و حق مداری (لعن و سلام)	کنش جمعی عدالت خواهانه و سرمایه اجتماعی	انقلاب اسلامی ایران و مقاومت حزب الله لبنان
شهادت طلبی و ایثار	«وَلَا تَحْسِبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا» (آل عمران: ۱۶۹)	«عَلَى الْأَرْواحِ الَّتِي حَلَّتْ بِفَنائِكَ» (ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص. ۱۷۶)	ارزش های نمادین و سرمایه نمادین (Bourdieu, 1991, p. 53)	بسیج اجتماعی و تقویت روحیه مقاومت فراملی
باز تولید هویت از طریق مراسم	«قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى» (شوری: ۲۳)	«الْقَدْ عَظُمَتِ الرَّزِيَّةُ وَجَلَّتِ الْمُصِيبَةُ بِكَ عَلَيْنَا وَ عَلَى جَمِيعِ أَهْلِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص. ۱۷۶)	سرمایه نمادین و اجتماعی و همبستگی گروهی	مراسم عاشورا در ایران، بحرین و نیجریه
الهام بخشی به جنبش های عدالت خواهانه	«وَلَا تَرْكَبُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَيُمْسِكُمُ النَّارُ» (هود: ۱۱۳)	«أَشْهَدُ أَنَّكَ قَدْ أَقَمْتَ الصَّلَاةَ... وَ آمَرْتُ بِالْمَعْرُوفِ وَ نَهَيْتُ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ جَاهَدْتَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص. ۵۷۸)	تولید کنش جمعی و مقاومت اجتماعی	جنبش های شیعی معاصر در لبنان، عراق، پاکستان و بحرین
پاسخ به بحران معنای مدرن	«وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (ذاریات: ۵۶)	«اللَّهُمَّ اجْعَلْ مَحْيَايَ مَحْيَا مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ...» (ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص. ۱۷۸)	معناگرایی اجتماعی و بازخوانی هویت	الگو برای عدالت خواهی و رهایی از ظلم و بی عدالتی

نمودار مفهومی یافته های پژوهش

محمد معرفت: تأثیر گفتمان عاشورا بر شکل گیری هویت جمعی و جنبش های عدالت خواهانه در ...



این نمودار سلسله‌مراتبی، نشان می‌دهد که

۱. عاشورا پایه و محور اصلی گفتمان است.

۲. مؤلفه‌های قرآنی و آموزه‌های زیارت منجر به بازتولید هویت جمعی و سرمایه نمادین

می‌شوند.

۳. این سرمایه نمادین و اجتماعی، زمینه‌ساز شکل‌گیری و هدایت جنبش‌های عدالت‌خواهانه

در سطح ملی و فراملی می‌گردد.

۶. تحلیل و بررسی

تحلیل و بررسی یافته‌های پژوهش با تمرکز بر سؤالات فرعی پژوهش عبارتند از:

۶-۱. مؤلفه‌های قرآنی و الهیاتی گفتمان عاشورا در شکل‌دهی هویت جمعی

تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که هویت جمعی شیعیان بر پایه مؤلفه‌های قرآنی و الهیاتی زیر شکل گرفته است:

۶-۱-۱. عدالت‌خواهی و حق‌طلبی

آموزه‌های قرآنی در خصوص عدالت‌خواهی و حق‌طلبی (نساء: ۱۳۵؛ هود: ۱۱۳) در قیام امام حسین^(ع) و بازتولید آن در متون شیعی مانند زیارت عاشورا بازتاب یافته‌اند و پایه هویتی «شیعه عدالت‌خواه» را تشکیل می‌دهند (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۱۷، ص ۲۶).

۶-۱-۲. ولایت‌پذیری و تبعیت از اهل‌بیت^(ع)

زیارت عاشورا بر محوریت ولایت اهل‌بیت^(ع) تأکید دارد: «إِنِّي أَتَقَرَّبُ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ إِلَيْكُمْ بِمَوَالِيكُمْ وَمَوَالِيهِمْ وَلِيَّكُمْ، وَبِالْبِرَاءَةِ مِنْ أَعْدَائِكُمْ»: «من با دوستی و پیوند با شما و با دوستی با دوستان شما و نیز با بی‌زاری جستن از دشمنانتان، نخست به خدا و سپس به شما تقرب می‌جویم» (ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص ۱۷۷). این گزاره موجب تثبیت «هویت درون‌گروهی» و ایجاد مرزهای اخلاقی و اجتماعی با دیگر گروه‌ها شده است. به عبارت دیگر، هویت جمعی شیعه نه صرفاً بر مبنای مذهب، بلکه بر اساس وفاداری به اصول الهی و ولایت شکل می‌گیرد.

۶-۱-۳. شهادت‌طلبی و ایثار

آموزه شهادت و فداکاری در متن زیارت عاشورا، یکی دیگر از مؤلفه‌های هویت جمعی است. مفهوم «السَّلَامُ عَلَيْكَ وَعَلَى الْأَرْوَاحِ الَّتِي حَلَّتْ بِفِنَائِكَ»: «سلام بر تو و بر روح‌هایی که در راه تو فدا شدند» که در زیارت عاشورا آمده (ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص ۱۷۶)، به جامعه شیعی معنا و جهت داده است (Madelung, 1997, p.153). این سلام، ضمن ادای احترام، اشاره به فدا شدن جان‌ها در راه حق دارد، یعنی امام و یارانش در مسیر عدالت و ولایت جان خود را فدا کردند.

۶-۲. نسبت زیارت عاشورا با مفاهیم جامعه‌شناختی «هویت جمعی» و «سرمایه اجتماعی»

تحلیل جامعه‌شناختی نشان می‌دهد که زیارت عاشورا به‌مثابه یک متن آیینی، عملکردی نمادین و ساختاری در هویت‌سازی جمعی دارد:

۶-۲-۱. بازتولید هویت جمعی

زیارت عاشورا با یادآوری رخدادهای کربلا، شعور جمعی را تقویت می‌کند و مرزهای گروهی شیعه را تثبیت می‌نماید (Durkheim, 1995, p. 422). مراسم عزاداری و نوحه‌سرایی، «مناسک جمعی» را تقویت کرده و احساس تعلق گروهی را در اعضای جامعه دینی ارتقا می‌دهد (Hylén, 2025, p. 233).

۲-۲-۶. سرمایه نمادین و اجتماعی

نمادها و آیین‌های عاشورا به‌مثابه سرمایه نمادین (Bourdieu, 1991, p. 53) عمل می‌کنند که قدرت بسیج اجتماعی و ایجاد انسجام گروهی دارند. این سرمایه نمادین، در کشورهای گوناگون نقش آفرینی کرده است (Aghaie, 2005).

۳-۲-۶. تقویت همبستگی و انسجام اجتماعی

فعالیت‌های مرتبط با عاشورا، مانند عزاداری، سخنرانی و گردهمایی‌های اجتماعی، نقش بسزایی در تقویت سرمایه اجتماعی دارند و امکان شکل‌گیری کنش جمعی در راستای اهداف عدالت‌خواهانه را فراهم می‌سازند (Putnam, 2000).

۳-۲-۶. الهام‌گیری جنبش‌های عدالت‌خواهانه از گفتمان عاشورا

تحلیل موردی جنبش‌های معاصر نشان می‌دهد که گفتمان عاشورا در سطح عملی و نمادین، الهام‌بخش جنبش‌های عدالت‌خواهانه بوده است:

۱-۳-۶. انقلاب اسلامی ایران

رهبران انقلاب اسلامی، عاشورا را به‌عنوان الگویی فراگیر برای مقاومت و رهایی معرفی کرده‌اند. شعار «كُلُّ يَوْمٍ عَاشُورَاءَ وَ كُلُّ أَوْضٍ كَرْبَلَاءَ» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۰، ص. ۱۲۲) بیانگر ظرفیت آموزه‌های عاشورا در بسیج توده‌ها علیه ظلم و استعمار داخلی و خارجی است. در همین راستا، امام با تأکید بر جایگاه تاریخی محرم و صفر، معتقد است: «محرم و صفر است که اسلام را ننگه داشته است. فداکاری سیدالشهدا^(ع) است که اسلام را برای ما زنده نگه داشته است» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۵، ص. ۳۳۰). این سخن نشان می‌دهد که از دیدگاه ایشان، عاشورا صرفاً یک رخداد تاریخی نیست؛ بلکه منبعی زنده برای بازتولید هویت دینی، پایداری اجتماعی و تداوم حیات سیاسی اسلام در بستر تاریخ معاصر به شمار می‌آید.

۲-۳-۶. حزب‌الله لبنان و مقاومت مشروع

بررسی محتوای بیانیه‌ها، سرودها و مراسم عاشورایی حزب‌الله نشان می‌دهد که این جنبش، عاشورا را به‌عنوان بنیان‌گفتمان مقاومت خود بازسازی کرده است؛ به تعبیر دیگر، حزب‌الله از نمادها و آیین‌های عاشورا برای بسیج اجتماعی و مشروعیت‌بخشی به مقاومت استفاده کرده است (Norton, 2007).

این کارکرد فرهنگی و نمادین عاشورا، امکان ترکیب دین‌داری و کنش سیاسی را برای حزب‌الله فراهم آورده و حضور آن را در عرصه اجتماعی و سیاسی لبنان تقویت کرده است. سید حسن نصرالله در سخنرانی خود در جمع عزاداران حسینی در منطقه ضاحیه در جنوب بیروت تأکید کرد: «سال‌های طولانی گذشته است و مسیر ما بزرگ‌تر می‌شود و برشمار ما افزوده می‌گردد و ایمان ما مستحکم‌تر و راسخ‌تر می‌شود و قدرت ما در حرکت در مسیر امام حسین^(ع) بیشتر می‌شود. علت واقعی این حضور در لبنان و منطقه و این پیشرفت، پابندی ما به راه و روش امام حسین^(ع) و گفتار ایشان است. شما در این مسیر ثابت کردید که با خون و جان و مال خود وفادار هستید و هیچ عرصه و میدانی را خالی نکردید. ما بار دیگر پابندی خود به این مکتب را اعلام می‌داریم و همانند حضرت امام حسین^(ع) فریاد هیئات منّا الذله سر می‌دهیم» (خبرگزاری تسنیم، ۱۳۹۷/۶/۲۹).

از منظر جامعه‌شناسی دین، این فرایند نوعی تبدیل معنای مذهبی به سرمایه اجتماعی است؛ یعنی عاشورا، هویت مذهبی را با کنش جمعی عدالت‌خواهانه پیوند می‌زند. چنین کارکردی سبب شده است که گفتمان عاشورا در سطحی فراملی نیز کارکرد داشته باشد؛ در نتیجه، عاشورا در قالب «سرمایه نمادین مقاومت»، توانسته است شبکه‌ای از هویت، معنا و کنش جمعی را در میان جوامع شیعی در سراسر جهان بازتولید کند.

۳-۳-۶. جنبش‌های شیعی در عراق، بحرین و نیجریه

در عراق، مراسم عاشورا پس از سقوط صدام، تبدیل به بستری برای کنش سیاسی و اجتماعی شد. در بحرین نیز آیین‌های عاشورایی نقش ابزاری برای بیان اعتراض عمومی علیه ستم حکومتی داشت (Cole & Keddie, 1986). در نیجریه، جنبش اسلامی به رهبری شیخ ابراهیم زکزاکی نمونه‌ای شاخص از جهانی‌شدن گفتمان عاشوراست. تحلیل محتوای بیانیه‌های این جنبش (۲۰۱۴-۲۰۱۸) نشان می‌دهد که عاشورا به‌عنوان مبنای مبارزه با ستم داخلی و استعمار خارجی بازخوانی شده است. او تصریح می‌کند: فریاد استغاثه «هل من ناصر ینصرُنّی» امام حسین^(ع) گرچه در ظهر عاشورا شنیده نشد؛ با این حال، هم‌اکنون در زمانه ما شنیده و بدان پاسخ داده می‌شود: «لیبک یا حسین» (خبرگزاری بین‌المللی قرآن، ۱۴۰۰/۵/۲۱).

مشاهده میدانی مراسم عاشورایی در شهر زاریا نیز نشان می‌دهد که عناصر بصری همچون پرچم‌های سیاه، تابلوهای «لیک یا حسین» و عزاداری‌های جمعی، از کارکردی صرفاً آیینی فراتر رفته و به ابزار مقاومت مدنی بدل شده‌اند (Pierret, 2015).

این جنبش در چهارچوب نظریه سرمایه نمادین بوردیو قابل تحلیل است؛ زیرا از مفاهیم و نمادهای عاشورایی برای ایجاد هویت مقاومت و بسیج اجتماعی بهره می‌گیرد؛ به این ترتیب، عاشورا در تجربه نیجریه، نه تنها مرزهای فرهنگی و قومی را درنوردیده، بلکه به گفتمانی جهانی برای عدالت خواهی و مقاومت در برابر ستم تبدیل شده است.

۴-۶. فواید بازخوانی جامعه‌شناختی - الهیاتی عاشورا

تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که بازخوانی میان‌رشته‌ای عاشورا امکان ارائه مدل‌های جدید در تبیین کنش اجتماعی معاصر را فراهم می‌آورد:

۴-۶-۱. بازتولید گفتمان عدالت‌خواهانه از طریق آموزه‌های قرآنی و زیارت عاشورا

این پژوهش نشان می‌دهد که آموزه‌های قرآنی و زیارت عاشورا نه صرفاً متون دینی، بلکه چهارچوبی نظری برای فهم جنبش‌های عدالت‌خواهانه هستند (Sachedina, 1981).

۴-۶-۲. مدل هویت جمعی - سرمایه نمادین

ترکیب نظریه‌های دورکیم و بوردیو در تحلیل عاشورا امکان ارائه مدلی را فراهم می‌کند که نشان می‌دهد چگونه هویت جمعی و سرمایه نمادین با هم تعامل می‌کنند و ظرفیت بسیج اجتماعی ایجاد می‌کنند (Bourdieu, 1991; Durkheim, 1995).

۴-۶-۳. قابلیت جهانی گفتمان عاشورا

با تحلیل جنبش‌های شیعی در بحرین، پاکستان، لبنان و نیجریه مشخص شد که عاشورا می‌تواند الهام‌بخش عدالت‌خواهی فراملی باشد و فراتر از مرزهای فرهنگی و جغرافیایی عمل کند (Pierret, 2015).

در جمع‌بندی تحلیل و بررسی‌های انجام‌شده می‌توان نتایج را به صورت زیر بیان کرد:

۱. آموزه‌های قرآنی و زیارت عاشورا مؤلفه‌های هویت جمعی شیعی را شکل می‌دهند.
۲. زیارت عاشورا با عملکرد نمادین، بازتولید هویت جمعی و ایجاد سرمایه اجتماعی را امکان‌پذیر می‌سازد.

۳. گفتمان عاشورا الهام‌بخش جنبش‌های عدالت‌خواهانه ملی و فراملی است.

۴. بازخوانی میان‌رشته‌ای عاشورا مدل جدیدی برای تحلیل کنش اجتماعی و عدالت‌خواهی ارائه می‌دهد.

جدول ۲. مقایسه مفهومی تحلیل و بررسی بر اساس سؤالات فرعی

سؤال فرعی پژوهش	یافته‌های تحلیلی	رویکرد نظری و جامعه‌شناختی	پیامدها و تفسیر کاربردی
۱. مؤلفه‌های قرآنی و الهیاتی گفتمان عاشورا در شکل‌دهی هویت جمعی چیست؟	عدالت‌خواهی، ولایت‌پذیری و شهادت‌طلبی	تئوری هویت جمعی و الهیات شیعی (Durkheim, 1995)	تثبیت هویت گروهی، ایجاد مرزهای اخلاقی و اجتماعی و تقویت وفاداری به اصول دینی
۲. نسبت زیارت عاشورا با هویت جمعی و سرمایه اجتماعی چیست؟	بازتولید هویت، سرمایه نمادین و اجتماعی و انسجام گروهی	نظریه سرمایه نمادین و مناسک جمعی (Bourdieu, 1991)	مراسم و متن زیارت، ابزار همبستگی اجتماعی و امکان بسیج کنش جمعی
۳. چگونه جنبش‌های عدالت‌خواهانه از گفتمان عاشورا الهام گرفته‌اند؟	الهام‌بخشی به قیام، مقاومت و عدالت‌طلبی	تحلیل کنش جمعی و مقاومت اجتماعی (Putnam, 2000)	انقلاب اسلامی ایران، حزب الله لبنان، جنبش‌های شیعی عراق و بحرین و الگوهای فراملی برای عدالت‌خواهی
۴. چه نوآوری‌هایی در بازخوانی جامعه‌شناختی - الهیاتی عاشورا وجود دارد؟	تلفیق آموزه‌های قرآنی و زیارت با نظریه‌های جامعه‌شناختی، مدل هویت جمعی - سرمایه نمادین	رویکرد میان‌رشته‌ای دین و جامعه، تحلیل گفتمان	ارائه چهارچوب تحلیلی نوین برای فهم کنش اجتماعی و عدالت‌خواهی، قابلیت بومی‌سازی و جهانی‌سازی گفتمان عاشورا

سؤال فرعی پژوهش	یافته‌های تحلیلی	رویکرد نظری و جامعه‌شناختی	پیامدها و تفسیر کاربردی
«وَلَا تَرْكُنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَيَمَسَّكُمْ النَّارُ» (هود: ۱۱۳)	«أَشْهَدُ أَنْكَ قَدْ أَقَمْتَ الصَّلَاةَ... وَأَمَرْتَ بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَيْتَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَجَاهَدْتَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص. ۵۷۸)	تولید کنش جمعی و مقاومت اجتماعی	جنبش‌های شیعی معاصر در لبنان، عراق، پاکستان و بحرین
«وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (ذاریات: ۵۶)	«اللَّهُمَّ اجْعَلْ مَحْيَايَ مَحْيَا مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ...» (ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص. ۱۷۸)	معناگرایی اجتماعی و بازخوانی هویت	الگو برای عدالت خواهی و رهایی از ظلم و بی‌عدالتی

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با رویکرد میان‌رشته‌ای، به بررسی تأثیر گفتمان عاشورا بر شکل‌گیری هویت جمعی شیعی و الهام‌بخشی آن به جنبش‌های عدالت‌خواهانه در جهان معاصر پرداخت. یافته‌ها نشان دادند که عاشورا نه صرفاً یک واقعه تاریخی، بلکه یک گفتمان زنده و پویاست که در سطوح هویتی، نمادین و کنش اجتماعی کارکرد دارد. مؤلفه‌های قرآنی و الهیاتی، از جمله آموزه‌های عدالت‌خواهی همچون «كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ» ولایت‌پذیری و شهادت‌طلبی، پایه‌های هویت جمعی شیعی را شکل داده و مرزهای اخلاقی و اجتماعی گروه را تثبیت کرده‌اند.

زیارت عاشورا به‌عنوان متن اصلی بازتولید این آموزه‌ها، نقش نمادین و ساختاری در تقویت هویت جمعی و ایجاد سرمایه اجتماعی ایفا می‌کند. مراسم عزاداری و آیین‌های مرتبط، علاوه بر ابعاد عبادی، بستر بسیج اجتماعی و انسجام گروهی را فراهم آورده‌اند و ظرفیت کنش جمعی عدالت‌خواهانه را تقویت کرده‌اند.

بررسی موردی جنبش‌های معاصر، از جمله انقلاب اسلامی ایران، حزب‌الله لبنان و جنبش‌های شیعی در عراق و بحرین، نشان می‌دهد که آموزه‌های عاشورا به‌عنوان منبع الهام برای مقاومت علیه ظلم و تبعیض مورد استفاده قرار گرفته‌اند. علاوه بر این، بازخوانی میان‌رشته‌ای عاشورا

با تلفیق نظریه‌های جامعه‌شناسی و الهیات شیعی، مدل تحلیلی نوینی ارائه می‌دهد که توانایی تبیین کنش اجتماعی و عدالت‌خواهی فراملی را دارد.

در نهایت، پژوهش حاضر نشان می‌دهد که عاشورا هم به‌عنوان یک میراث دینی و هم به‌عنوان یک ابزار نمادین و اجتماعی، ظرفیت برجسته‌ای در شکل‌دهی هویت جمعی و تولید جنبش‌های عدالت‌خواهانه دارد. این نتایج تأکید می‌کنند که بازخوانی متون مقدس شیعی، از جمله زیارت عاشورا، با بهره‌گیری از تحلیل جامعه‌شناختی و الهیاتی، می‌تواند راهگشای فهم نقش دین در تحولات اجتماعی و سیاسی معاصر باشد. پژوهش پیش رو، گام مهمی در جهت توسعه مطالعات میان‌رشته‌ای دین و جامعه فراهم آورده و الگویی برای تحلیل گفتمان‌های دینی در زمینه عدالت‌خواهی ارائه می‌کند.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی: مقاله حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان: نویسنده به تنهایی در آماده‌سازی مقاله مشارکت داشته است.

تعارض منافع: بنا بر اظهار نویسنده در این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافعی وجود ندارد.

تعهد کپی‌رایت: طبق تعهد نویسنده حق کپی‌رایت رعایت شده است.

منابع

- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۹). *اقبال الأعمال*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
 - ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۳۵۶). *کامل الزیارات*. محقق عبدالحسین امینی، نجف اشرف: دارالمرتضویه.
 - امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۹). *صحیفه امام*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی
 - جعفری، محمد تقی (۱۳۹۰). *امام حسین (ع) شهید فرهنگ پیشرو انسانیت*. مشهد: آستان قدس رضوی.
 - جعفریان، رسول (۱۳۸۸). *تأملی در نهضت عاشورا*. تهران: علم.
 - جمشیدیها، غلامرضا و قبادی، علیرضا (۱۳۸۶). تحلیل جامعه‌شناختی از مراسم و مناسک دینی با تأکید بر مراسم عاشورا. *فصلنامه تاریخ اسلام*، ۸(۳۰)، ۳۷-۶۰.
 - جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۴). *حماسه و عرفان*. قم: اسراء.
- https://hiq.bou.ac.ir/article_5505.html

- خاتمی، محمود (۱۴۰۱). گادامر و مسئله هرمنوتیک. تهران: علم.
- خیرگزاری بین‌المللی قرآن (۱۴۰۰/۵/۲۱). استغاثه عاشورایی امام حسین^(ع) در این زمانه لیک گو دارد. <https://iqna.ir/fa/news/3989988>
- خیرگزاری تسنیم (۱۳۹۷/۶/۲۹). در رکاب امام حسین^(ع) عزت، کرامت و آزادی است / وظیفه ماست در کنار ایران باشیم / در صورت تحمیل جنگ سرنوشتی نامعلوم در انتظار اسرائیل است. <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1397/06/29/1832789>
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- عارفی، عباس (۱۴۰۲). معنای زندگی از دیدگاه علامه مصباح یزدی. فصلنامه معرفت فلسفی، ۲۰(۳)، ۲۳-۴۰. <https://noo.rs/TFIHk>
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳). بحار الأنوار. محقق جمعی از محققان، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۵). تحلیل واقعه عاشورا. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). مجموعه آثار. تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- هاشمی نژاد، عبدالکریم (۱۳۸۲). درسی که حسین^(ع) به انسان‌ها آموخت. مشهد: آستان قدس رضوی.
- Aghaie, K. (2005). *The martyrs of Karbala: Shi'i symbols and rituals in modern Iran*. Seattle, WA: University of Washington Press.
- Algar, H. (Ed). (1981). *Islam and revolution: Writings and declarations of Imam Khomeini*. Berkeley, CA: Mizan Press.
- Arjomand, S. A. (1984). *The shadow of God and the hidden Imam: Religion, political order, and societal change in Shi'ite Iran from the beginning to 1890*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Armstrong, K. (2000). *Islam: A Short History*. New York: Modern Library.
- Ayoub, M. (1978). *Redemptive suffering in Islam: A study of the devotional aspects of Ashura in Twelver Shi'ism*. Mouton.

- Berger, P. L. (1990). *The sacred canopy: Elements of a sociological theory of religion*. New York, NY: Anchor Books.
- Berger, P. L. & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. New York, NY: Anchor Books.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1986). *The forms of capital*. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258), New York, Ny: Greenwood Press.
- Cole, J. R. I. & Keddie, N. R. (Eds). (1986). *Shi'ism and social protest*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Creswell, J. W. & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Dabashi, H. (2011). *Shi'ism: A religion of protest*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (Eds). (2011). *The SAGE handbook of qualitative research* (4th ed). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Durkheim, É. (1995). *The elementary forms of religious life*. New York, NY: Free Press.
- Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. London: Longman.
- Flick, U. (2004). *Triangulation in qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action: Volume 1: Reason and the rationalization of society* (T. McCarthy, Trans). Boston, MA: Beacon Press.
- Hylén, T. (2025). *The Karbala Story and Early Shi'ite Identity*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press/ De Gruyter Brill
- Jenkins, R. (2008). *Social Identity*. London: Routledge.
- Madelung, W. (1997). *The succession to Muhammad: A study of the early Caliphate*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Melucci, A. (1995). *The process of collective identity*. In H. Johnston & B. Klandermans (Eds.), *Social movements and culture* (pp. 41–63), Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Nasr, S. H. (2003). *Islam: Religion, history, and civilization*. New York, NY: Harper.
- Nasr, S. H. (2006). *Islamic philosophy from its origin to the present*. Albany, NY: Suny Press.
- Norton, A. R. (2007). *Hezbollah: A short history*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods* (3rd ed). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Pierret, T. (2015). *Religion and state in Nigeria: The Shi'a movement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Sachedina, A. (1981). *Islamic messianism: The idea of Mahdi in Twelver Shi'ism*. Albany, NY: Suny Press.
- Smith, A. D. (1991). *National Identity*. Reno: University of Nevada Press.
- Van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A multidisciplinary approach*. London, UK: Sage.
- Woodhead, L. (2011_a). *Five concepts of religion*. *International Review of Sociology*, 21(1), 121–143. <https://doi.org/10.1080/03906701.2011.544190>
- Woodhead, L. (2011_b). *Religion and identity: Divisions and solidarities*. In L. Woodhead & R. Catto (Eds.), *Religion and change in modern Britain* (pp. 111–129), London, UK: Routledge.